

**Історія міст і сіл
Північного
Причорномор'я**

Історична топографія Ізмаїла у 1770-х рр.

У статті ставиться проблема наступності культових споруд Ізмаїла – вірменської церкви Св. Богородиці XVIII в. і нинішньої православної Успенської церкви на території фортеці. У турецькому Ізмаїлі з поч. XVII ст. розташовувалася церква Св. Богородиці, яка прийшла в занепад до сер. XVIII в. і була відновлена в 1763 р. У 1770-х рр. у місті існували дві вірменські церкви, одна з яких розташовувалася на місці нинішньої Успенської церкви. 1790 р. вірменська церква Св. Богородиці значно постраждала (або була зруйнована) в результаті штурму військами Суворова. Ймовірно у XIX ст., на фундаментах цієї старої церкви будується інша, православна, Свято-Успенська церква.

Ключові слова: Ізмаїл, фортифікація, історична топографія.

Аналіз декількох планів Ізмаїлу (1770-1855 рр.) та нанесення їх на сучасний план міста та фортеці, дозволяє зробити важливі висновки в галузі історичної топографії цього придунайського міста та еволюції його фортечних укріплень в останній третині XVIII ст. З'явилася можливість відновити топографію вірменських кварталів Ізмаїлу 1770-х рр. та його культових споруд.

У XVII ст. фортеці в Ізмаїлі не було, на що прямо вказує Евлія Челебі [1]. Перший російський план 1770 р. захопленого у турків Ізмаїлу дозволяє бачити укріплення у вигляді валу і рову навколо хаотичної міської забудови, яке наближається в плані до прямокутника. Причому, на Сході забудова значно висувалася за межі первинної лінії укріплень (Молдавська слобода), на утворення якої було потрібно багато років. Отже, дані укріплення виникли мінімум на початку XVIII ст. По кутах вони обладнані батареями. Окрема батарея була розташована на острові в гирлі притоки Дунаю, р. Броска (на північний захід від міста). Згодом на її місці виникне бастион Табія.

В цілому планувальний вигляд міста був типовим для тогочасних турецьких міст регіону. У 1770-х рр. Ізмаїл залишався слабо укріпленим населеним пунктом, в порівнянні з Кілією або Аккерманом (Білгородом – Дністровським).

Російських військових картографів цікавила етнічна карта заселення Ізмаїла. Місто було поділено на 4 нерівномірних частини. У центрі, біля річки і на північ розташовані турецькі квартали, на схід від них – вірменські квартали. Причому, вони явно відносилися до престижної

забудові, будучи також розташовані в центральній частині, прилягаючи до берега річки. Мабуть, турки і вірмени – становили дві найбільш значущі в соціальному і економічному відношенні групи міського населення Ізмаїла. Західну слободу формують квартали «татарських будинків». Показово, що тут немає жодної мечеті. Зате багато мечетей в турецькій частині (можливо, ними користувалися і місцеві татари?).

Найбільшою за розмірами була молдавська магала. Частково була вона розташована поза укріпленої частини міста, по сусідству з вірменським кварталом. У молдавській частині були позначені дві церкви.

За рік володіння російською владою Ізмаїлом татарське населення покидає місто (це зрозуміло з плану 1771 р.), частина турецьких кварталів в північній частині також скорочуються. Незмінними у своїх розмірах залишаються молдавські та вірменські квартали. За рік перебування в завойованому Ізмаїлі російські військові провели значну модернізацію укріплень. Двоє воріт були скасовані (ті, які виходили з татарських і турецьких кварталів). По периметру з'являються бастиони або редути. У південно-західній частині, на мису (а не на острові) замість острівної укріплення з'являється багатокутний бастион. Ще один бастион займає мис зі східного боку, у яру Леб'яжа канавка (майбутній бастион «Кавальєр»).

У центрі прибережної квартальної забудови (турецькі квартали Ізмаїлу) російські інженери будують цитадель бастионного типу. Вона проіснувала як мінімум до початку масштабних робіт

з модернізації фортеці, розпочатих у 1789 р. Так, на плані 1790 р. на місці цитаделі вже розташований хан. Цей же хан і Малу мечеть можливо бачити на відомій акварелі М. М. Іванова 1790 р.

Після повернення фортеці Ізмаїл турецькій владі і напередодні чергової війни із Російською імперією, в 1789 р. турецька Порта розгортає в Ізмаїлі масштабне будівництво багатокутної бастионної фортеці за проектом європейських зодчих. В основу його було покладено логіку попередніх укріплень. Так, укріплення Табія виникло на місці південно-західного «острівного» бастиону. Укріплення «Кавальєр» – на місці південно-східного. Молдавська слобода, на цей раз, була включена до складу нових укріплень (т. зв. Нова фортеця).

Але прибережна частина, з боку вірменських і турецьких кварталів, залишається майже незахищеною. Тут була розташована найстаріша частина міста. В Ізмаїлі, Кілії, Акермані міська забудова розвивалася від лиману або від річки, від порту (гавані).

Стрімке розширення міської території міста Ізмаїл 1789 р. стало можливим, треба вважати, завдяки переїзду до міста 1788 р. населення із

взятого російським військом турецького Очакова або інших сіл, містечок османського Північного Причорномор'я.

Після повернення Ізмаїла під владу Порти в 1791 р, в період з 1792 – по 1794 рр. фортецю перебудовують два англійських інженера – Джорж Фредерік Кохлер і Джон Спенсер Сміт [2]. Дата закінчення робіт була вирізблена на трьох однакових мармурових плитах із зображенням тугри (персональний знак правителя, що містить його ім'я і титул) і квітів: «Зусиллями хана Мухаммада Рашида Аміна побудована фортеця Ізмаїл, рік 1209/1794 р.». Плити автор статті виявив у фондах Національного музейного комплексу «Молдова» в румунських Яссах. Спочатку в фортеці Ізмаїл знаходилося чотири плити, по одній на Хотинських, Кілійській, Бендерської і Цареградських воротах [3].

Саме ця фортеця видна сьогодні в рельєфі місцевості Ізмаїлу. Інженери скоротили розміри її території, прибравши східний сектор за Леб'яжою канавкою (Нова фортеця).

Сьогодні на території колишньої Ізмаїльської фортеці знаходиться дві церкви: Успенська та Миколаївська, які традиційно датуються

План Ізмаїлу 1771 р.

1840-1850-ми рр. Перша з них знаходиться в декількох десятках метрів від берега Дунаю. У середині XVIII в. саме в цьому, прибережному районі, знаходився економічний і сакральний центр вірменських кварталів міста. Тут знаходилося два вірменські храми, на одній вулиці, в двох кварталах один від іншого. Поруч з храмами розташовувалися торговельні ряди місцевої вірменської громади, в двох кварталах на північний захід – турецький хан (заїжджий двір).

Локалізація нинішньої Успенської церкви збігається з розміщенням на плані 1770 р. одного з вірменських храмів (північно-східного). Останній виник, ймовірно, ще на початку XVII ст., коли в Північно-Західне Причорномор'я рушила хвиля вірменських переселенців з Ані (столиця вірменського царства Багратидів X ст., у XVII ст. в Османській імперії, тепер на території Туреччини). Такий висновок можна зробити виходячи з припущення про появу вірменського храму Успіння Богородиці в цей час в Акермані (Білгороді-Дністровському) [4].

У першій третині XIX ст. в Ізмаїлі розташовувалася лише одна вірменська церква. Відвідавши місто в цей період М. Бжшкянц повідомляє, що раніше в ньому було багато вірмен, і вони володіли «кам'яною церквою в ім'я Богородиці». Однак після закінчення будівництва, місто було захоплене «іншим народом», багато вірменів покинуло Ізмаїл, переселившись в Григоріополь (на березі Дністра). Мова явно йде про суворовський штурм Ізмаїлу військом Російської імперії 1790 р. В синхронний М. Бжшкянцу період в Ізмаїлі налічувалося 60 вірменських будинків, а нова церква (відновлена?) «Схожа на маленький будиночок» [5].

З цими відомостями перекликається і інформація відомого дослідника І. Х. Кучук-Іоаннесова. На межі XIX-XX ст. їм згадується в Ізмаїлі, не інакше як якась «вірменська», церква Успіння Св. Богородиці [3]. У дворі храму він дослідив 25 надгробних мармурових плит з вірменськими епітафіями, перенесених сюди з іншого місця. При цьому автор посилається на відомості старожилів про те, що «всі 25 каменів перш перебували в огорожі старої вірменської церкви, яка була зруйнована під час облоги Ізмаїла Суворовим». І, незважаючи на те, що з моменту облоги Ізмаїла до того часу минуло 112 років, старожили пам'ятали місце розташування

зруйнованого храму, позначивши його дерев'яним хрестом, а плити з прилеглого цвинтаря перевезли.

Серед 25 пам'ятників І. Х. Кучук-Іоаннесов виділяє одну плиту з написом будівельного характеру: «Милістю Божою церква Св. Богородиці відновлена від основи, під час патріаршества Святішого католикоса Ечміадзинського, владики Акопа, Св. Єрусалимського патріарха, Карапета, Константинопольського патріарха, Владики Акопа, архієпископа-богослова, під наглядом, за умовляння і коштом священика і прихожан міста та по велінню [...] і ретельністю і на кошти східних вихідців: мугдусі Магакії і го брата мугдусі Акопа; пом'янути також східного вихідця мугдусі Берхударя, багато сприяв побудові церкви своїми працями і засобами і даруйте всіх ея покровителів. 1212 р., 10-го січня». У перекладі з вірменського літочислення – 1763 р.

Наведені відомості суперечать даним картографії, оскільки стара вірменська церква з плану 1770 р. співвідноситься з місцем розташування нинішньої Успенської церкви, що може вказувати на спадкоємність споруд різних періодів. Вірменський дослідник вважає, що плита відноситься до тієї самої зруйнованої суворовськими військами вірменської церкви, що розташовувалася на території фортеці [6].

Проблема спадкоємності двох культових споруд Ізмаїла – вірменської церкви Св. Богородиці XVIII ст. і нинішньої Свято-Успенської православної церкви, тільки ставиться в цій статті і вимагає окремого, ґрунтовного історико-архітектурного дослідження. Зіставивши дані картографічних, епіграфічних джерел та відомостей ізмаїльських старожилів початку XX ст., попередньо можна висловити наступну думку. У турецькому Ізмаїлі з початку XVII ст. розташовувалася церква Св. Богородиці, яка прийшла в занепад десь у середині XVIII ст. і була відновлена у 1763 р. 1770 р. на російському плані міста були відзначені дві вірменські церкви, одна з яких розташовувалася на місці нинішньої Успенської церкви. 1790 р. церква Св. Богородиці значно постраждала (або була зруйнована) в результаті суворовського штурму. У XIX ст., ймовірно, на фундаментах цієї старої вірменської церкви будується інша, православна, Свято-Успенська церква, яка існує в Ізмаїлі дотепер.

Джерела та література

1. Челеби Эвлия. Книга путешествия (Земли Молдавии и Украины). – Т. 1. – М.: Наука, 1961. – С. 32-33.
2. Hitzel F. François Kauffer (1751?–1801), ingénieur-cartographe français au service de Selim III // The seventh book of History of Science sources and researches. Research Centre for Islamic History: Art and Culture. – 2000. – P. 240.
3. Российский государственный военно-исторический архив, ф. 349, оп. 13, спр. 1119.
4. Красножон А.В. История исследований армянского храма Аккермана // Південний захід. Одесика. Историко-краєзнавчий альманах. – Вип. 16. – Одеса: Друкарський дім, 2013. – С. 21-36.
5. Бжшкянц М. Путешествия в Польшу и другие места обитаемые армянами, произошедшими от предков из города Ани. – Венеция, 1830. – С. 216.
6. Кучук-Иоаннесов Х. И. Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах Юго-Западной Руси и в Крыму // Древности восточные (труды восточной комиссии Императорского московского археологического общества). Вып. 3. – М., 1903. – С. 33-75.

Андрей Красножон

Историческая топография Измаила в 1770-х гг.

В статье ставится проблема преемственности культовых сооружений Измаила – армянской церкви Св. Богородицы XVIII в. и нынешней православной Успенской церкви на территории крепости. В турецком Измаиле с нач. XVII в. располагалась церковь Св. Богородицы, которая пришла в упадок к сер. XVIII в. и была восстановлена в 1763 г. В 1770-х гг. в городе существовали две армянские церкви, одна из которых располагалась на месте нынешней Успенской церкви. В 1790 г. армянская церковь Св. Богородицы значительно пострадала (или была разрушена) в результате штурма войсками Суворова. В XIX в., вероятно, на фундаментах этой старой армянской церкви строится другая, православная, Свято-Успенская церковь.

Ключевые слова: Измаил, фортификация, историческая топография.

Andriy Krasnozhon

Historical topography of Ismail in the 1770-th.

In the article raises the problem of succession of the churches of Ismail – the Armenian Church of St. Virgin of the XVIII-th century, and the modern orthodox church Holy Assumption in the territory on the fortress. In Turkish Ismail from the beginning of the XVII century was Church of the St. Virgin, which was decline in the middle of the XVIII-th century, and was rebuilt in the the 1770-th in the city were two Armenian churches, one of which was located on the site of the present church of the St. Virgin. In 1790, the Armenian Church of St. Virgin significantly affected (or was destroyed) during of the sturm of Suvorov's troops. In the XIX-th cent., probably on the foundations of the old Armenian church was built another, orthodox church Holy Assumption.

Key words: Ismail, fortification, historical topography.